

Moğolistan'da Bulunan Göktürk Dönemi'ne ait Süslemeli Anı-Mezar Örnekleri*

Gokturk Period Memorial Graves with Ornaments from Mongolia

Jale Özlem Oktay Çerezci**

Öz

Anıt mezar, kurgan gibi çeşitli ölü gömme gelenekleri bulunan Göktürklerin mezar tiplerinden biri de anı-mezarlardır ve bunlardan bir grubu da çoğunlukla Moğolistan topraklarında gördüğümüz “süslemeli anı-mezarlar” meydana getirmektedir. Söz konusu anı-mezarlar, dört ya da daha çok taş levhadan meydana gelmekte ve kare ya da kareye yakın forma sahip olmaktadır. Çalışmamızı oluşturan anı-mezarlar ise dört taş levhalıdır. Bunların üzerlerindeki süslemeleri birkaç başlık altında toplamak mümkündür: İnsan, kuş ve geometrik süslemeli; Hayvan tasvirli; Geometrik süslemeli; Bitkisel süslemeli. Söz konusu süslemeli anı-mezarların çoğunun Baykal Gölü'nün güney kesiminde neredeyse grup oluşturacak biçimde yer alması dikkat çeken bir noktadır. Anı-mezarlar ile ilgili dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da bunların bazılarının kitabelerinin sahip olmasıdır. Bu kitabelerde böyle yapıların önemli bir kişinin anısına ya da adına yapıldığına dair ifadeler yer almaktadır. Araştırmamızda Göktürk Dönemi'ne ait Moğolistan'da özellikle belli bir bölgede yoğunluk gösteren ve gerek süsleme gerekse belli bir bölgeye işaret etmesi ile dikkat çeken dört taş levhadan oluşan anı-mezarlar üzerindeki tasvirler detaylı olarak tanıtılmış ve bu tür mezarların sahip oldukları sembolizme değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Göktürk Dönemi sanatı, Moğolistan arkeolojisi, Anı-mezar, Süsleme

Abstract

The Gokturks (The Gokturk Khaganate) have various burial traditions such as monumental graves, kurgans and one of the grave types of them is memorial-grave. Among these memorial-graves there is an ornamented group which was located especially in Mongolia. These memorial-graves has four or more stone plates that form square or quadratic. However our subject consists of four stone plated memorial-graves that were located at an almost certain place, the south part of Baykal Lake. It is possible to categorize the ornaments of these graves such as human, bird and geometric ornaments; animal representations; geometric representations; plantal ornaments. And also some of them have inscriptions which indicated that they were made for the memory or name of the khan or etc. In this research these ornamented, four stone plated memorial-graves which were especially found in Mongolia like a group, is tried to be represented and their symbolism will be discussed.

Keywords

Gokturk Period art , Archaeology of Mongolia, Memorial-Grave, Ornament

* Söz konusu makale, Trakya Üniversitesi'nde 6-8 Kasım 2019 tarihinde gerçekleştirilen 23. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan “Göktürk Dönemi Taş Lahitlerine Ait Tasvirler Üzerine Değerlendirmeler” başlıklı çalışmanın genişletilmiş ve örneklerle detaylandırılmış hâlidir.

** Sorumlu Yazar: Jale Özlem Oktay Çerezci (Dr. Öğr. Üyesi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye. E-posta: jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5345-1935

Atf: Oktay Çerezci, Jale Özlem. “Moğolistan'da Bulunan Göktürk Dönemi'ne ait Süslemeli Anı-Mezar Örnekleri.” *Art-Sanat*, 14(2020): 297–321. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2020.14.0012>

Extended Summary

The Gokturks (The Gokturk Khaganate) have various burial traditions such as grave complexes, monumental graves and graves. And one of the grave types of them is memorial-grave. Among these memorial-graves there is an ornamented group which was located especially in Mongolia. These memorial-graves has four or more stone plates that form square or quadratic shape. Related with them, our research area consists of four stone plated memorial-graves that were located at an almost certain place, at the south part of Baykal Lake.

Before defining the four plated and ornamented memorial-graves of Mongolia, we shortly need to give some details of the various burial traditions of Gokturk Period. The Chinese Annals have valuable information about the burial traditions of Gokturks, besides the written heritage of them. According to the Chinese Annals, Gokturks put the corpse in to the tent, sacrifice horse or/and sheep and cut their faces and hands by knife as mourning. Then they turn around the tent for seven times and burn the death with his clothes and belongings. After that, they burry the ashes of the death in to the grave and rise a statuette on it. Besides the cremation, they have other burial traditions such as mummifying the corpse and putting it in to the grave room; burying the death in to the ground; hanging the death which was in the sarchopage, on a tree; leaving the death on a bower; putting the bones, which were separated from the death, into a bowl. These various burial traditions make us think that the “memorial-graves” were sometimes made for to bury the ashes of the corpse or constructed only for memory of an important person. Again according to the Chinese Annals, Gokturks sometimes set a wooden pole at the center of this kind of graves and hanged the meat of the sacrificed animal on this pole. This detail is important for us because the information from the Annals and the archeological findings and traces coincide with each other and that point let us to name this kind of graves such as “memorial grave”. One more important detail about these grave is some of them have inscriptions, that has memorial expression about the death person, on their stone plates. So this detail again supports us about the naming of these graves.

These kind of graves four or more stone plates but in our study we only reference to the four plated and ornamented ones. Ashat, Ongot, Satar Suluu, Kosho-Tsaydam, Kuli-Chor, Olon-Nuur, İshe Nor, etc. are among these four stone plated memorial graves. One of their characteristic is they are mostly located on a certain place; the south part of the Baikal Lake. They have various ornaments. Among ornaments of these graves are animal, human, plant and geometrical representations take place. At this point we have to mention that as seen on the Anonim IV JL 230 memorial grave from Tonyukuk Complex, sometimes the stone plates can have the same composition or sometimes different ornaments.

We can classify the ornaments of the Gokturk Period memorial graves from Mongolia such as:

1. Human, Bird and Geometric Ornaments
2. Animal Representations
  - 2.1. Animal and geometric ornaments
  - 2.2. Phoenix representaions
3. Geometric Ornaments
  - 3.1. Rhombic ornaments
  - 3.2. Cell ornaments
  - 3.3. Zigzag ornaments
  - 3.4. Fish scale
4. Plantal Ornaments

Among the animal representations bird, phoenix, ibex and lion are seen. And ornamental motifs are composed of lotus, curved branches and etc. The rhombic and cell ornaments are the most popular parts of these geometrical patterns. Of course all these ornaments have some symbolical meanings such as eternity, re-birth, dominance and royalty etc. And also we have to mention that ibex, deer, bird and lion are related with Shamanism in Turkish culture. On the other hand lotus is mostly seen in Buddhist art. It means that the ornaments of Mongolian memorial-graves are both carry the traces of Shamanism and Buddhism.

Besides these features they also have some symbolical meanings. As mentioned before, these kind of graves that have square or quadratic form, symbolically can be related with four main directions which also means eternity, cosmos, centralism, etc. This symbolism which has very strong root can be traced back to the very earliest times such as Okunyeve Culture; for example, one of the famous cosmos schema of them was shown by a square in the circle. On the other hand the stone sculptures and altars that were in the center of these memorial graves and have roundish form can be accepted as the reflection of the World or Life Tree.

One of the most important detail about these ornamented memorial-graves from Mongolia is their representations that can be similarly seen not only in early period Turkish art but also in Turkish Islamic Period, with almost same symbolical meanings. In other words these graves, besides their functions and symbolical meanings, take attention by iconographically repeating the familiar representations for many centuries in Turkish art.

Giriş

Göktürkler, özellikle 7-8. yüzyıllarda Dağlık Altay, Kırgızistan, Kazakistan, Moğolistan, Tuva topraklarında hâkimiyet göstermişler, sözü edilen coğrafyada önemli sanat eserleri ortaya koymuşlar, kültürlerini geliştirmişler ve geleneklerini yaşatmışlardır. Göktürk geleneklerinin önemli bir kısmını “ölü gömme” oluşturmaktadır. Çeşitli ölü gömme gelenekleri bulunan Göktürklerin mezar tiplerinden biri de anı-mezarlardır ve bu tiplerden bir grubu da çoğunlukla Moğolistan topraklarında gördüğümüz “süslemeli anı-mezarlar” meydana getirmektedir (G. 1). Söz konusu anı-mezarların çoğunun Baykal Gölü’nün güney kesiminde neredeyse grup oluşturacak biçimde yer alması dikkat çeken bir noktadır.

G. 1. Göktürk Dönemi Moğolistan’da dört taş levhadan oluşan anı-mezarlar (Googlemaps, 18 Aralık 2019)

Süslemeli anı-mezarlar, bu çalışma dâhilinde olanlar gibi dört ya da daha fazla taş levhadan meydana gelmişlerdir ve “çit”¹, “sembolik lahit”², “taş sanduka”³, “anı

1 G. V. Kubarev, *Kul'tura Drevnih Tyurok Altaya (po Materialam Poberebal'nih Pamyatnikov)*, (Novosibirsk: İzd. İns. Arheologii i Etnografii Sibirskoe Otdelenie Rossiyskoy Akademii Nauk, 2005), 12-15.

2 Halit Çal ve Muhammet Görür, “Anonim IV Sembolik Mezar (JL 230 Açması) 2000 Yılı Kazısı”, *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları* (Ankara: TİKA, 2002), 525-550.

3 Osman Mert, “Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye Bulunan Damgalar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 36 (2008), 285.

mezar"⁴, “sarkofaj”⁵ ya da “makam mezarı”⁶ olarak isimlendirilmektedirler. Bahsedilen isimlendirmeler arasından en uygun olanı düşüncemize göre, anı-mezardır. Anı-mezarlara geçmeden önce, Göktürklerdeki ölü gömme geleneğine kısaca değinmekte fayda vardır.

Çin Yıllıklarına göre Göktürklerde ölü bir çadıra konulur, at ve koyun kurban edilir; yas tutanlar, yüzlerini ellerini bıçakla çizerek çadırın etrafında yedi kere dönerler, ölüyü elbisesi ve eşyalarıyla beraber yakarlardı.⁷ Daha sonra meftanın külleri gömülür, mezarının üstüne taştan bir heykel dikilirdi. Kremasyonun yanısıra ölüyü mumyalayarak mezar odasına koyma, toprağa gömme, cesedi taputla ağaca asma, bir çardak üzerine bırakma, etlerinden ayrılmış kemiklerin bir kaba koyma gibi âdetlerin uygulandığı da bilinmektedir.⁸ Söz konusu durum aşağıda tanıtmaya çalışılacak “anı-mezarların” bazen bir kişinin anısı bazen de ölen kişinin külleri için yapıldığını düşündürmektedir. Yine kaynaklar, bu tarz mezarlara ahşap direk dikildiği ve hayvan kurbanlarından parçaların buna asıldığı hakkında bilgi vermektedir. Bu detay önemlidir çünkü araştırma konusunu oluşturan mezar yapılarında ahşap direk kalıntıları ve taş heykellerle balbalların varlığı, arkeolojik buluntular ile Çin Yıllıklarının aktardığı bilgileri destekler.⁹ Anı-mezarlarla ilgili dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta da bunların bazılarının kitabelere sahip olmalarıdır. Süslemeli anı-mezarlara ait kitabelerde sözünü ettiğimiz mezarların önemli bir kişi için ya da kişinin anısına yapıldığına dair ifadelerin yer alması söz konusu mezarların “anı-mezar” olarak isimlendirilmesini kuvvetlendirir. Bunların diğer bir özellikleri de çoğunun mezar anıtı bünyesinde, iki ya da daha çok anı-mezarı grubu şeklinde yer almalarıdır (G. 2a).

4 Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 234-244; İbrahim Çeşmeli, “Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültler, Ritüeller ile İkonografi (M. S. 8. Yüzyıla Kadar)”, *Art-Sanat* 3 (2015), 62. Erişim 22 Mart 2020, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/92914>

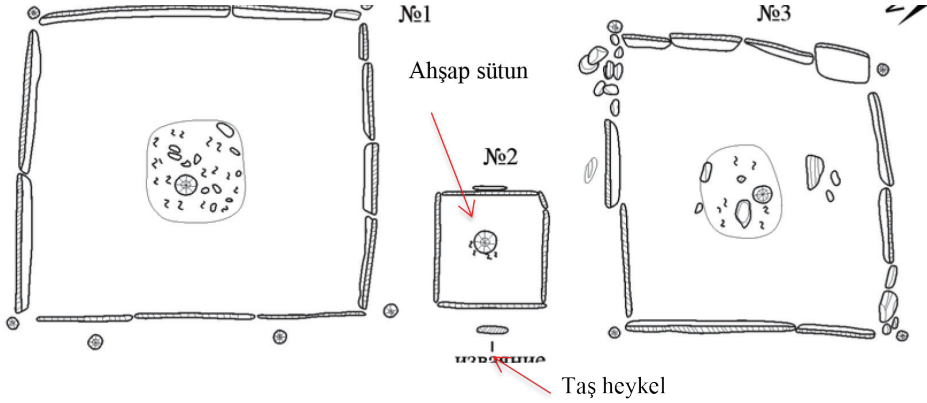
5 Lucie Šmahelová, *Kül-Tegin Monument. Turkic Khaganate and Research of the First Czechoslovak-Mongolian Expedition in Khöshöö Tsaidam 1958* (Doktora tezi, Univerzita Karlova v Praze, 2014), 31.

6 Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, 244.

7 Lui Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2005), 22-23, 65.

8 Halit Çal, “Türklerde Mezar-Mezar Taşları”, *Aile Yazıları* 8 (2015), 295.

9 İbrahim Çeşmeli, “Kök Türklerde İkonografik Açıdan Kuş Figürleri”, *Art-Sanat* 4, 2015: 71. Erişim 18 Aralık 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuarts/issue/8772/109676>.

G.2a. Moğolistan'dan Göktürk Dönemi anı- mezar örneği (İderhangay, “Tyurkskie Ogradki Mongol'skogo Altaya: Sistematizatsiya, Hronologiya i İnterpretasiya”. Doktora tezi, Altay Devlet Üniversitesi, r. 69)

Esas itibariyle dört blok taşın yani taş levhanın birleştirilmesi ile karşımıza çıkan konu dâhilindeki mezarlar, meydana getiriliş sistemine göre Moğolistan örneklerinde beş gruba ayrılabilir:

- 1- “Ortadaki suni tepeciğin etrafını bir hendek çevrelemektedir. Ortaya yakın yerde anı mezarı yer alır ve bunun ortasında bir taş heykel dikilmiştir. Suni tepeciğin doğusundan başlayarak balbal dizisi görülür.
- 2- Suni tepeciğin üstünde iki anı mezar yer almaktadır. Güneydeki, kuzeydekinden daha büyük tutulmuştur. Dış yüzeylerde süslemeler mevcuttur.
- 3- Suni tepelik üstünde iki anı mezar yer almaktadır ancak doğudakinde süsleme yoktur bununla birlikte içinde heykel mevcuttur. Dikkati çeken bir özellik olarak eğer içinde heykel yoksa dış yüzeyler bezemeye sahiptir. Batıdaki anı mezarlarda ise daima bezeme bulunmaktadır. Plan olarak anıt külliyele benzemektedirler.
- 4- Suni tepelik ya da hendek mevcut değildir. Bir adet anı-mezar bulunmaktadır. Balbal dizisi ile doğuya doğru uzanmaktadır.
- 5- Suni tepeciğin üzerinde dörtgen oluşturan ve birbirine temas etmeyen taş levhalar yer alır.”¹⁰

Türklerin pek çok sanat eserinde olduğu gibi anı-mezarların da birtakım sembolik anlamları bulunmaktadır. Türkler yer yüzünü dörtgen biçiminde, göğü de bunun içerisinde bir daire olarak görmekteydiler. Ayrıca dörtgen şemanın merkezinde kutsal kabul edilen dünya ağacı, gök ile yeri birleştirmekteydi. Bu detaydan yola çıkarak

10 V. E. Voytov, *Drevnetyurkskiy Panteon i Model' Mirozdaniya v Kul'tovo-Pominal'nih Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv.* (Moskva: Gosudarstvenniy Muzei Vostoka, 1996), 49-51.

kuruluş itibari ile dörtgen forma sahip anı-mezarların sembolik anlamda dört ana yöne, merkeziyetçilik, sonsuzluk ve evren anlayışına işaret ettiklerinden bahsedilebilir.¹¹ Ortalarındaki dairevi formlu taş heykeller ve ahşap sunaklar ile birlikte bu kare şema düşünüldüğünde yine bir “evren” tasarımı karşımıza çıkar. Türklerde oldukça geriye giden bir sürece sahip bu anlayış çok erken devirlerden itibaren, örneğin Okunyev Kültürü taş heykellerinde evren şeması “kare içinde daire” ile (G. 2c) gösterilmektedir. Ayrıca anı-mezarların merkezinde yer alan sunaklar (ahşap direkler) ya da taş heykeller (G. 2a, G. 2b) de dünya ağacı kavramı ile ilişkili olarak düşünülebilir. Çünkü dünya ağacı, tıpkı anı-mezarlarda olduğu gibi dörtgen şemanın merkezinde yer almaktadır ve genel anlamda dünya eksenini sembolize etmektedir ayrıca ölümsüzlük simgesi olarak sonraki yüzyıllarda Türk-İslam dünyasında “can ağacı” ile ilişkilendirilmektedir.¹² Bu bilgiler ışığında sunak olarak kullanılan ahşap direklerin aynı zamanda kişinin öteki dünyaya ulaşması için bir vasıta ve ölümsüzlüğünü sembolize ettiğini belirtmek mümkündür.¹³

G. 2b. Zag Bayanhongor Aймаğı (İderhangay, “Tyurkskie Ogradki Mongol’skogo Altaya: Sistematizatsiya, Hronologiya i İnterpretatsiya”, r. 67); **G. 2c.** Okunyev Dönemi. Domozhakov (“Hakas Milli Bölge Etnografyası Müzesi’ndeki Okunyev Dönemi Taş Heykelleri”. Yüksek lisans tezi, 212, kat.109).

Tonyukuk Mezar Küllüyesi’ndeki örnek, Aşat, Öngöt, Satar Suluu, Koşo-Tsaydam, Kuli Çur, Olon Nuur, İşe Nor, anı mezarların en bilindik olanlarındandır (G. 1). Söz konusu süslemeli anı-mezarların çoğu, Baykal Gölü’nün güney kesiminde neredeyse grup oluşturacak biçimde yer almaktadır.

Anı-mezarlara ait taş levhaların dış yüzlerindeki süslemeler arasında hayvan tasvirleri, insan figürleri, bitkisel ve geometrik düzenlemeler başta gelmektedir. Bunlardan

11 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2010), 89.

12 Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, 92-93, 118.

13 İbrahim Çeşmeli, “Kök Türklerde Cenaze Ritüelleri ve Sanat: Fenghuang”, *Ölümünün 50. Yılında Uluslararası M. Fuad Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu (21-22 Kasım 2016) Bildirileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2017), 189, 192.

en çok öne çıkanı geometrik süslemeye sahip olanlardır. Ancak anı-mezarları oluşturulan dörder taş levhanın Tonyukuk Külliyesi'ndeki Anonim IV JL 230 anı-mezarında olduğu gibi bazen aynı bazen de her birinin farklı tasvirlerle süslendiği görülmektedir.

Moğolistan'da yer alan çeşitli süslemelere sahip Göktürk Dönemi süslemeli anı-mezar örnekleri¹⁴ dört ana grup hâlinde incelenmiştir:

1. İnsan, Kuş ve Geometrik Süslemeli Anı-Mezarlar
2. Hayvan Süslemeli Anı-Mezarlar
  - 2.1. Hayvan ve geometrik süslemeli anı-mezarlar
  - 2.2. Feniks (Phoenix) süslemeli anı-mezarlar
3. Geometrik Süslemeli Anı-Mezarlar
  - 3.1. Eşkenar dörtgen süslemeli anı-mezarlar
  - 3.2. Petek süslemeli anı-mezarlar
  - 3.3. Zigzag süslemeli anı-mezarlar
  - 3.4. Balık pulu süslemeli anı-mezarlar
4. Bitkisel Süslemeli Anı-Mezarlar

1. İnsan, Kuş ve Geometrik Süslemeli Anı-Mezarlar

Bu başlık ile ilgili şimdiye kadar elimize geçen tek örnek Altın Tamgan Tarkan Anı Kompleksi olarak da bilinen “İh Aşat”, “İhe Ashete” ya da “Hol Aşat” isimleriyle anılan anı-mezardır (6-8. yüzyıl) (G. 3a, G. 3b).¹⁵ Aslında söz konusu anı mezar kompleksi, dörder taş levhası olan iki anı-mezardan (A, B) oluşmaktadır. Birincisinin üç levhası (A1, A3, A4) ayaktadır; diğer levha (A2) ise yıkılmıştır. Söz konusu bu eser tasvir özelliklerinin yanısıra ön ve arka yüzündeki yazıtları ile de dikkat çekmektedir. Bu yazıtlar bazalt levhalar olan A1 ve A2'nin üzerinde yer almaktadır. A1 levhasında “*Kül Tudun'un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan'ın cenaze merasimini yapamadığımız için ayrıldık. Kalalım. Müteveffa nüfuzlu (?) imiş (geride) kalmış olan. Oğulları Turgul, Yelgek; domuz yılında. Vardınız siz. ayrılmış gibi müteessir idik. Ayrıl*”¹⁶ şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Bu levha ile ilgili bir diğer çalışmada ifade şu şekilde okunmuştur: “*Kül Tudun'un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarkan'ın cenaze töreniyle huzur bulduğumuz için ayrıldık. (Onu) övelim... Geride kalan iki oğlu Torgul*

14 Çeşmeli, “Kök Türklerde Cenaze Ritielleri ve Sanat: Fenghuang”, 190-191.

15 Voytov, *Drevnetyurkskiy Panteon i Model' Mirozdaniya v Kul'tovo-Pominal'nyh Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv.*, 51.

16 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994), 314.

(ve) *Yelgek, domuz yılında gittiniz (...)*¹⁷ Her iki ifadeye göre bu anı-mezarın Altın Tamgan Tarkan adına yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

G. 3a. Altın Tamgan Tarkan anı-mezarı (A1) (Bazılhan, *Köne Turik Bitiktastarı Men Eskertişteri* (Orhon, Enisey, Talas), 286); **3b.** Altın Tamgan Tarkan anı-mezarı (A2) (Bazılhan, *Köne Turik Bitiktastarı Men Eskertişteri* (Orhon, Enisey, Talas), 288).

Bu yazıtın yer aldığı levhadaki tasvirde ortada diğerlerine göre daha iri olarak ele alınmış, göğsüne kadar kaldırdığı sağ elinde kap tutar ve bağdaş kurar vaziyette Altın Tamgan Tarkan (sözünü ettiğimiz yazıt göz önüne alındığında) görülmektedir.¹⁸ Bunun iki yanında da (yine yazıtta göre onun oğulları olması muhtemel Torgul ve Yelgek) ayakta, göğüs hizasına kadar kaldırdıkları sağ ellerinde kap tutarken ve başları ortadaki figüre doğru hafif eğik şekilde tasvir edilmiştir. Her ikisi de enseyi ve kulakları örten konik başlığa sahiptir. Her üç figürün kaftanları seçilebilmektedir. Sol taraftaki figürün hemen üstünde özellikle Göktürk Dönemi'nde karşımıza çıkan dağ keçisi tamgası ve bunun da üzerinde muhtemelen avcı bir kuş işlenmiştir. Kompozisyonu zigzaglar ve bunlar içinde kalp-şekilli yaprak formlarından oluşan dar bir bordür sınırlar (G. 3a).

Bilindiği üzere Türk sanatında bağdaş kurarak oturma hükümdarlık ya da kağanlık, soyluluk ve asalet ile ilgili önemli bir ikonografidir ve gerek erken devir gerekse Türk İslam döneminde oldukça sık karşımıza çıkmaktadır (G. 3c- G. 3d).¹⁹ Burada yer alan avcı kuş da yine bilgelik, güç, soyluluk timsallerinden biridir bununla birlikte mezar levhası süslemesi olduğu için söz konusu kuşu ölen kişi ya da ölen kişinin korucuyu ruhu ile de ilişkilendirmek mümkündür.²⁰ Özellikle bir elde kap tutma da

17 Orçun Ünal, “İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi”, *Bilig* 73 (Bahar 2015), 274.

18 L. R. Kızlasov, “O Naznaçenii Drevnyurykskikh Kamennih İzvayanii, İzobrajajyushih Lyudey”, *Sovetskaya Arheologiya*, 2 (1964), 38.

19 Emel Esin, “Bağdaş ve Çökmek Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi”, *Sanat Tarihi Yıllığı 1969-1970* (1970), 231.

20 Yaşar Çoruhlu, *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi: Proto-Türk Devrinden, MS 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019), 36; Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler* (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2004), 180-198.

yine Türk sanatı için oldukça derin kökleri bulunan bir gelenektir. Saçı, kutsallık başta olmak üzere hükümdarlık, hakimiyet timsallerinden biridir (G. 3d, G. 3e).²¹ Merkezdeki figürün yani Altın Tamgan Tarkan'ın başlıklarının tasviri de bozkır kültürü için karakteristiktir. Bu tür başlıklar özellikle aynı dönem bozkır kuşağında çoğunlukla figürinlerde karşımıza çıkar (G. 3f). Bu anı-mezar levhasındaki dağ keçisi ise tamga olarak Göktürk Dönemi için imza olarak nitelendirilebilir. Örneğin dağ keçisi tamgası, Bilge Kağan, Kültigin yazıtları gibi taş anıtlarda ve heykellerde, Kazakistan ile Kırgızistan'dan kaya resimlerinde ve Yustid XII'deki maşrapada olduğu gibi çeşitli madeni kaplar üzerinde sıklıkla görülmektedir (G. 3g-G. 3h).

G. 3c

G. 3d

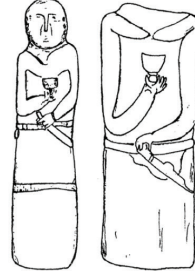
G. 3g

G. 3e

G. 3f

G. 3c. Erken devir Türklerine ait taş heykel (Ovçinnikova, *Tyurkskie Drevnosti Sayano-Altaya v VI-X Vekah*, 153.); **G. 3d.** Konya Kalesi, taş kabartma 1220 civ. (Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, 57, r. 24); **G. 3e.** Göktürk Dönemi heykelleri (Şer, *Kamennie Izvayaniya Semireçya*, 114, tabl. 23); **G. 3f.** Figürin, Schloss Koleksiyonu (Yatsenko, "Mujskoy Kostyum Rannih Tyurkov v Kitayskom İskusstve VI-VII vv.: Obrazi "İnih" ", *Stepi Evropı v Epohu Srednevekov'ya (Hazarskoe Vremya)*, r.17); **G. 3g.** Şivet Ulan'dan dağ keçisi tamgası (Smahelová, "Kül-Tegin Monument. Turcic Khaganate and Research of the First Czechoslovak- Mongolian expedition in Khöshöö Tsaidam 1958". Doktora tezi, 82, 332, fig.18).

21 Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatındaki İnsan Figürlerine Ellerinde Tuttukları Nesnelere Açısından Bir Bakış", *Sanatın Anadolu-Asya İlişkileri: Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2006), 149-168.

V. I. Maljuşenko Özel Koleksiyonu,

Yustid XII , gümüş kap.

Bilge Kağan Yazıtı

Kültigin Yazıtı

G.3h. Göktürk Dönemi dağ keçisi tamgaları, (Oktaý Çerezci, “Orta Asya’dan Doğu Avrupa’ya Erken Devir Türk Sanatında Runik Yazıtlı/Tamgalı Madeni Kaplar Üzerine Bir Değerlendirme”, 832, g. 20)

Altın Tamgan Tarkan anı-mezarına ait diğer bazalt levhada yazıtlarla birlikte dağ keçisi tasviri yer almaktadır (G. 3b). Türk mitolojisi ve sembolizminde dağ keçileri ve geyikler, eğer mücadele sahnesi içinde değilse, göğe ait unsur olarak kabul edilir. Ayrıca Şamana yardımcı hayvan ruhlarıdır ve şamanın bineği olarak onu yer altına ve yer üstüne olan seyahatlerinde taşırlar.²² Bunlara ek olarak ölen kişinin ruhunun geyikle taşındığının bilinmesi de mezar levhası üzerindeki tasvirinin anlamını pekiştirir. Söz konusu tasvir ayrıca çoğu zaman soyluluk ve hükümdarlık işaretlerinden biridir. Geyik, dağ keçisi gibi hayvanların boynuz dallarının hayat ağacını temsil ettiği de söylemek mümkündür. Ayrıca boynuzların yazın uzaması öteki dünyada yeniden doğuş ile de ilişkilendirilebilir.²³ Granit olan diğer iki levhada ise merkezde eşkenar dörtgenlerden oluşan bir düzenleme bulunmaktadır.

2. Hayvan Süslemeli Anı-Mezarlar

Dağ keçisi, aslan, feniks gibi hayvanlar Moğolistan’daki anı-mezarlarda en çok tasvir edilen hayvanlardır. Bunlara geometrik ve/veya bitkisel süslemeler eşlik eder.

22 Mihaly Hoppal, *Avrasya’da Şamanlar*, çev. Bülent Bayram ve H. Şevket Çağatay Çapraz (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 217.

23 N. A. Tadina ve T.S. Yaıştaev, “Pazırkıskiy Stil’ Simbol’noy Atributiki Respubliki Altay v Kontekste Kartını Mira Alteytsev”, *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, İstoriya* 3/ 23 (2013), 166.

2.1. Hayvan ve Geometrik Süslemeli Anı-Mezarlar

Bayanhongor Aymak'ta yer alan Satar Suluu-II anı-mezarına (G. 4) ait dört taş levhadan birinde hayvan tasvirleri, diğerinde ise eşkenar dörtgenlerden oluşan süsleme seçilebilmektedir.²⁴ Merkezde birbirlerine karşılıklı olarak bakan ve oturur vaziyette birer aslan; bunların önünde birer adet hayat ya da dünya ağacı ve ikisi arasında da üst üste yerleştirilmiş sağa doğru koşar vaziyette birer dağ keçisi tasviri bulunmaktadır. Merkezdeki bu kompozisyonu üç yönden kıvrımlı dallar ve arasında zigzaglardan meydana gelen bir düzenlemeden oluşan bordür çevreler.

Sembolik açıdan dünyanın eksenini olmakla birlikte bu ağaç Şamanizm'de yer ile gök arasında bağlantıyı kurar; şamanın göğe olan seyahatlerinde merdiven olarak şamana hizmet eder ve ölümsüzlüğün yani sonsuzluğun timsallerinden biridir. Söz konusu ağacın koruyucu hayvanlarından biri de aslandır.²⁵ Bu özelliği ile aslan, gerek erken devir Türk sanatında gerekse Türk İslam sanatında mezar taşlarında yerini almıştır.²⁶

G. 4. Satar Suluu-II / Şatar Suluu-II, Anı-mezar (İderhangay, “Tyurkskie Ogradki Mongol’skogo Altaya: Sistematizatsiya, Hronologiya i İnterpretasiya”, r. 65).

2.2. Feniks Süslemeli Anı-Mezarlar

Tonyukuk Külliyesi'ndeki Anonim IV JL 230 anı-mezarda²⁷ yan taşlarının dış yüzlerinde birbirlerine karşılıklı bakan simetrik birer kuş figürü işlenmiştir (G. 5a, G. 5c) Dört adet taş levhadan en sağlam olanı güneydedir. Tasvirler, diğerleri gibi kazıma ile yapılmış figürlerdir. Taş levhaların yan ve üst kısımlarında ise dikdörtgen birer bordür içinde kıvrımlı dallardan oluşan bitkisel bir düzenleme mevcuttur. Merkezdeki alanda ise karşılıklı olarak birbirine bakan kuş yani feniks görülmektedir. Bu hayvanlar adım

24 Tumur-Oçir İderhangay, “Tyurkskie Ogradki Mongol’skogo Altaya: Sistematizatsiya, Hronologiya i İnterpretasiya” (Doktora Tezi, Altay Devlet Üniversitesi, 2017), r. 65, 71; Voytov, *Drevnetyurkskiy Panteon i Model' Mirozdaniya v Kul'tovo-Pominal'nih Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv.*, 13.

25 Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*; 244; Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, 125-134.

26 Selman Kardeşlik, “Vakıflar Müzesi'nde Selçuklu ve Selçuklu Geleneğindeki Halılarda Kozmolojik ve İkonografik Boyut”, *Vakıf Restorasyon Yıllığı: Restorasyon, Konservasyon, Arkeoloji, Sanat Yıllığı 2* (2011), 87.

27 Halit Çal ve Muhammet Görür, “Anonim IV Sembolik Mezar (JL 230 Açması) 2000 Yılı Kazısı”, 23-63; Halit Çal, “Orhun Anıtları 2000 Yılı Kazısı: Karakuş Tasvirli Lahit”, *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı, Ankara 9-13 Eylül 2002* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), 527-529.

atar vaziyettedirler. Başlarındaki kulak dikkat çekmektedir. Sivri gagalarında çileğe benzer ölümsüzlük meyvesi tutmaktadırlar. Kuşların kanatları yukarı doğru kalkıktır ve kuşların ortalarında ise Budizm'de saflığın, ölümsüzlüğün simgesi lotus yer almaktadır.²⁸

G. 5a.

G. 5b.

G. 5c.

G. 5a. Tonyukuk Külliyesi, Anonim IV JL 230 anı-mezar (Güney taş levha) (Çal, “Orhun Anıtları 2000 Yılı Kazısı: Karakuş Tasvirli Lahit”, çizim 14); **G. 5b.** Tonyukuk Külliyesi, Anonim IV JL 230 anı-mezar (Doğu taş levha) (Çal, Orhun Anıtları 2000 Yılı Kazısı: Karakuş Tasvirli Lahit”, çizim 13); **G. 5c.** Tonyukuk Külliyesi, Anonim IV JL 230 anı-mezar (Batı taş levha) (Çal, Orhun Anıtları 2000 Yılı Kazısı: Karakuş Tasvirli Lahit”, çizim 12).

Bu kuşları yukarıda belirttiğimiz üzere feniks olarak nitelendirmek mümkündür çünkü söz konusu hayvan çok uzun hayat evrelerine sahiptir. Hayat evrelerinin sonunda hayvan kendisini yakar ve sonra kendi küllerinden daha genç olarak yeniden doğar.²⁹ Bu özelliğinden dolayı yeniden doğuşu ebedî hayatı, ölümsüzlüğü ifade eder. Dolayısıyla bu gerçeküstü hayvanın mezar levhası üzerinde betimlenmesi, sembolik anlamı ile örtüşmektedir.

Feniks genellikle zafer, başarı, refah ve mutluluk simgesi olarak da kabul görmüştür. Bu gerçeküstü hayvan ayrıca Çin mitolojisinde göğün üçte birine kapladığına inanıldığı için güneşi, ateşi, hasat mevsimini de sembolize etmektedir.³⁰ Bu özellikleri de göz önüne alındığında belki de söz konusu hayvan ölümsüzlüğü öteki dünyadaki yaşamı temsil etmekle birlikte anı-mezarın adına yapılan kişinin “iyi” karakterini de simgelemektedir.

28 Çeşmeli, “Kök Türklerde İkonografik Açından Kuş Figürleri”, 69.

29 Anka veya Zümrüdüanka kuşu olarak anılmaktadır. Bkz. Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, 131.

30 Çoruhlu, *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik Dini Ve Edebi Tasarımlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, 36-38.

Aynı bölgede Anonim II anı-mezar duvarlarında kanatları açık, uzun ve ince boyunlu, sivri gagalı, bir önceki örnekte olduğu gibi bir ayağı havada öne doğru hareket eden, uzun ve gösterişli kuyrukları olan karşılıklı iki kuş figürü görülmektedir. Bu iki kuş önceki örnektekiler gibi başlarında kulakları ve ağızlarında çilek benzeri meyve tutmaktadırlar; ortalarında lotus benzeri bitki aynı anlayış ile yapılmıştır.³¹ Haşaat Arhangay Aymak'tan Koşo-Tsaydam / Huşo Tsaydam -4 anı-mezarına ait taş levha üzerindeki feniks tasvirleri de önceki örnekler ile oldukça benzerdir.³²

Köl İç Çor/Kuli-Chur/Küil Çur Anıt Kompleksi'ndeki anı-mezara ait taş levha ise oldukça hasarlıdır. Bununla birlikte kanatları iki yana açılmış, sivri gagalı, sorguçlu ya da ibikli, uzun ve ince boyunlu karşılıklı olarak birbirine bakan iki feniks görülmektedir (G. 6).³³ Fenikslerin ortalarında da lotus motifi bulunmaktadır.

G. 6. Köl İç Çor/Kuli-Chur/Küil Çur anı-mezar. (Bazılhan, *Köne Turik Bitiktastarı Men Eskertişteri (Orhon, Enisey, Talas)* 281).

Bu grup altında görüldüğü üzere feniks ile lotus birlikteliği dikkat çekmektedir. Lotus, Budizm ve Taoizm'de saflığın, mükemmeliyetin, iyi şansın, ölümsüzlüğün ve verimliliğin simgesidir, manevi olgunluğa işaret eder.³⁴ Başka bir deyişle anı-mezar taş levhalarında betimlenen bu birliktelik, yeniden doğuşun ve anısına yapılan kişinin öneminin, soyluluğunun en güçlü vurgulandığı yerdir. Ayrıca bu özellik Göktürk Dönemi'nde Budizm'in etkisini gösterir.³⁵

31 Çal, "Orhun Anıtları 2000 Yılı Kazısı: Karakuş Tasvirli Lahit", çiz.12-15.

32 İderhangay, *Tyurkskie Ogradki Mongol'skogo Altaya: Sistematzatsiya, Hronologiya i İnterpretasiya*, 285, r. 68.

33 Zaynolla Samaşev, *Drevnetyurskaya Grafika* (Astana: Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Kazahstan Tyurkskaya Akademiya, 2013), 285, r. 208.

34 Yaşar Çoruhlu, "Uygur Sanatı'nda Lotus", *Türk Dünyası Araştırmaları* 10/61 (1989), 107-127.

35 Anıl Yılmaz, "Bilge Kağan'a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm'e Yaklaşımı", *Art-Sanat* 11(Ocak 2019), 399. Erişim 18 Mayıs 2020, <https://dergipark.org.tr/pub/iaarts/issue/43005/519717>

Benzer kompozisyonlara gerek kendi döneminde gerekse sonrasında Türk İslam sanatında rastlanılmaktadır. Göktürk ya da Kırgız dönemine atfedilen Hakasya Kopen Kurganı'ndan bu tarz lotus feniks birlikteliği göze çarpmaktadır (G. 7a). Birbirlerine karşılıklı bakar vaziyette yerleştirilmiş fenikslerin hem ortasında hem de ayaklarının altında lotus bulunmaktadır. Türk-İslam sanatına bu konunun yansımaya baktığımızda gerçeküstü kuşların yerini güvercinlerin aldığı Kubadabad'dan örnekte olduğu gibi sembolik anlayışın ve kompozisyonun işlenişinin çok değişmediği görülmektedir (G. 7b).

G.7a.

G.7b.

G. 7a. Kopen Kurganı, Kurgan 6, tepsi ayrıntısı (Çal, “Orhun Anıtları 2000 Yılı Kazısı: Karakuş Tasvirli Lahit”, çizim 18); **G. 7b.** Beyşehir Kubadabad Sarayı, sıraltı çini (Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, r.74)

3. Geometrik Süslemeli Anı-Mezarlar

3.1. Eşkenar Dörtgen Süslemeli Anı-Mezarlar

Bu başlık altında karşılaştığımız geometrik desenlerin büyük kısmını merkezde eşkenar dörtgenlerden oluşan geometrik düzenlemeler oluşturur. Köşelerinin birbirine değmesi sonsuzluk ifadesini hissettirmektedir. Delgerkhaan, Jargaltkhaan (G. 8a)³⁶, Bayan Çogto Vadisi (G. 8b), Tonyukuk Mezar kompleksine 1km mesafede Anonim, Catar Culuu (Satar Suluu) (G. 8c)³⁷, Honit-Ula (G. 8d)³⁸ gibi anı-mezar bahsettiğimiz özellikleri taşıyanlar arasındadır. Son iki anı-mezara ait taş levhaların dar bordürlerinde yatay biçimde “S” kıvrımları seçilmektedir. Bunların çoğunluğunun detayı, kumtaşından yapıldıkları için doğal şartlardan dolayı günümüze hasarlı olarak ya da parçalı biçimde ulaşmıştır.

36 Ahmet Taşağıl ve Adil Yılmaz, “Yeni Keşifler Işığında, Moğolistan Coğrafyasında Bulunan Göktürk Dönemi Anıt Yapıları”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu 19-20-21 Nisan 2018 Bildiri Kitabı* (İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2018), 14-21, tablo 7, 10.

37 Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, 244.

38 Voytov, *Drevnyurkskiy Panteon i Model' Mirozdaniya v Kul'tovo-Pominal'nih Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv.*, 13, r. 3.

Söz konusu örnekler arasından Töv Aymak'ta yer alan 5-7. yüzyıla ait Ongot/On-goyin Khoshoot Anıt Kompleksi'ndeki³⁹ anı-mezar (G. 8e, G. 8f), kuzeye ve doğuya bakan taşlarındaki ayrıntıları ile öne çıkar. Bu ayrıntılarda dağ keçisi ile birlikte çeşitli tamgalar yer almaktadır. Mezarın batı ve güney cephesinde ise bahsettiğimiz eşkenar dörtgenlerden oluşan düzenleme görülmektedir.

Eşkenar dörtgen süslemeler ya da genel anlamda geometrik bir örgü içinde tekrarlanarak sıralanan bu tarz motiflerin gezegenleri ve güneş sistemini simgelediği ayrıca yine sonsuzluğa işaret ettiği bilinmektedir. Söz konusu anlayış aynı bezeme yani "baklava" olarak da isimlendirilen eşkenar dörtgen süsleme, Türk-İslam sanatında oldukça geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmaktadır. Bunların en güzel örneklerinden ikisi Talhatan Baba Camii (G. 8g) ve Vakıflar Müzesi'ndeki Selçuklu Halısı (G. 8h) olarak gösterilebilir.

---

39 Mert, "Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye'de Bulunan Damgalar", 281-290.

G.8a.

G.8b.

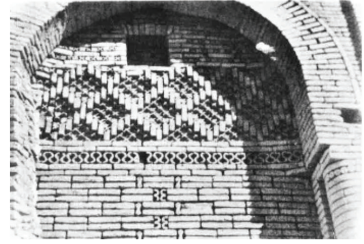
G. 8c.

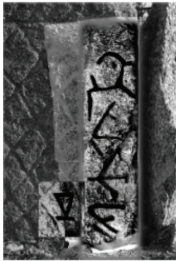
G.8d.

G. 8e.

G.8g.

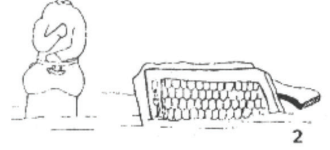

G.8h.

G. 8a. Jargaltkhaan (Taşağıl-Yılmaz, “Yeni Keşifler Işığında, Moğolistan Coğrafyasında Bulunan Göktürk Dönemi Anıt Yapıları”, 20, tabl.10); **G. 8b.** Bayan Çoğto Vadisi, (Taşağıl-Yılmaz, “Yeni Keşifler Işığında, Moğolistan Coğrafyasında Bulunan Göktürk Dönemi Anıt Yapıları”, 9, tabl.7); **G. 8c.** Satar Suluu (Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, 151); **G. 8d.** Honit-Ula, (Voytov, *Drevnetyurkskiy Panteon i Model' Mirozdaniya v Kul'ovo-Pominal'nih Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv.*, 13, r. 3); **G. 8e.** ve **G. 8f.** Öngöt Mezar Külliyesi'nden, Töv Aymak, Ongot/Ongoyyin Khoshshoot anıt kompleksi ve kuzeye bakan taraftan çeşitli tamgalar (Mert, “Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliye de Bulunan Damgalar”, 8, 11); **G. 8g.** Talhatan Baba Camii, ayrıntı (Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, 349, r. 324); **G. 8h.** Vakıflar Müzesi, Selçuklu Halısı. (Kardeşlik, “Vakıflar Müzesi'nde Selçuklu ve Selçuklu Geleneğindeki Halılarda Kozmolojik ve İkonografik Boyut”, 89, r. 45).

3.2. Petek Süslemeli Anı Mezarlar

Bu tarz süslemeler, altıgen formadır. Yine sozsuzluk ifadesi ile örtüşür biçimde merkezdeki bölümde biteviye olacak şekilde düzenleme sağlanmıştır. Değineceğimiz örnekler arasında İşe (İhe) Nor Gölü yakınından anı-mezar (G. 9) bordüründe yatay “S” forma sahiptir.⁴⁰Noyon-Tal (Uburhangay Aймаğı) anı-mezarı (G. 10) ise yakınında iki taş heykel ile dikkat çeker.⁴¹ Ayrıca Arhangay Aymak’tan da benzer bir anı-mezar tespit edilmiştir.

G. 9. İşe (İhe) Nor Gölü yakınından anı-mezar (de Lacoste, *Au Pays Sacre des Anciens Turcs*, 51);

G. 10. Noyon-Tal (Uburhangay Aймаğı) anı-mezarı (Voytov, *Drevnetyurkskiy Panteon i Model' Mirozdaniya v Kul'tovo-Pominal'nih Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv.*, 33).

3.3. Zigzag Süslemeli Anı Mezar

Tespit edilebilen yegâne örnek Bayanhongor Aймаğı’ndan Satar / Şatar Suluu – I anı-mezarıdır (G. 11).⁴² Dört taş levhadan üçü günümüze ulaşmıştır. Bunlar üzerinde zigzaglar yer almaktadır.

40 Henri de Bouillane de Lacoste, *Au Pays Sacre des Anciens Turcs/Eski Türklerin Kutsal Ülkesinde*, çev. Ahmet Soysal ve Ömer Aygün (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995), 51.

41 Voytov, *Drevnetyurkskiy Panteon i Model' Mirozdaniya v Kul'tovo-Pominal'nih Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv.*, 33.

42 İderhangay, *Tyurkskie Ogradki Mongol'skogo Altaya: Sistematzatsiya, Hronologiya i Interpretatsiya*, 283, r. 65, 64.

G. 11. Satar / Şatar Suluu – I, Erdenetsogg Bayanhongor Aймаğı (İderhangay, “Tyurkskie Ogradki Mongol’skogo Altaya: Sistematizatsiya, Hronologiya i İnterpretasiya” , r. 65.)

3.4. Balık Pulu Süslemeli Anı Mezar

Noön Bayanhongor Aймаğı, anı-mezarı böyle bir düzenlemeye sahiptir (G. 12a). Düzenleme olarak diğerlerinden farkı, merkezdeki kompozisyonu üç yönden çeviren bordürün daha geniş tutulmasıdır. Merkezde balık pulunu anımsatan bir süsleme mevcuttur. Bu süsleme form itibari ile Göktürk Dönemi balık pulu zırhlarını anımsatmaktadır (G. 12b). Balık pulu zırha benzeyen desenin, bordürde yer alan dört yapraklı rozet formu ile ilk başta anlam olarak zıtlık gösterdiği düşünülse de bu tarz rozetler yine aynı döneme ait taş babalar (G. 12c) üzerinde güç, hakimiyet, asalet, soyluluk vb. simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta gerek anlam gerekse form olarak benzerlerine Türk-İslam sanatında oldukça sık rastlanılmaktadır (G. 12d).

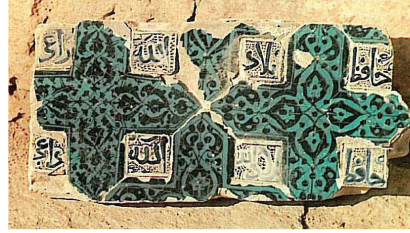
G. 12a.

G. 12c.

G. 12b.

G. 12d.

G. 12a. Noön Bayanhongor Aймаđı, anı-mezar (İderhangay, “Tyurkskie Ogradki Mongol’skogo Altaya: Sistematzatsiya, Hronologiya i İnterpretasiya”, r. 64.); **G. 12b.** Göktürk Dönemi, Pullu zirh, rekonstüksiyon (Samatuli, *Etnografiya Traditsionnogo Voorujeniya Kazahov*, 47, ris. 35.2.); **G. 12c.** Moğolistan’dan taş heykel (Kubarev, *Kul’tura Drevnih Tyurok Altaya (po Materialam Pobrebal’nih Pamyatnikov*, 34); **G. 12d.** Antalya Sarayı’ndan sıraltı tekniğinde çini, 13.yy’ın ilk yarısı (Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, 128, r. 82.)

4. Bitkisel Süslemeli Anı-Mezarlar

Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk mezar komplekslerinden anı-mezarlarda olduğu gibi merkezde bitkisel süslemeler çoğunlukla rozet ya da lotus formunda karşımıza çıkmaktadır (G. 13).⁴³ Olon Nuur Aймаđı, Bayanhongor anı-mezarı (G. 14) da üç taş levhasındaki lotus süslemesi ile Tonyukuk örneğini tekrarlar ancak buradaki lotuslar saplarından çıkan kıvrımlı dallar ile çevrelenmiştir. Doğu levhasındaki kompozisyonun çerçeve kısmında ise iki düşey bir yatay olmak üzere üç kitabe yer almaktadır. Kitabedeki yazıtta şu ifade bulunmaktadır: “*Erkin Ellig Çor için ikisini (iki şeyi birden?) elde ettim. 2. Ondan (sonra) adını (kazıdım), katı (sert) taşı, anıt mezarı yaptırđım*”.⁴⁴ Aynı yazıttaki ifadenin farklı bir okuması da şöyledir: “*En Elig Çur/ En Elig Çur İnançu Alıp Tarqan adına intikam aldım / sıra (balbal), taş, ev ve mülk*

43 Taşağıl ve Yılmaz, “Yeni Keşifler Işığında, Moğolistan Coğrafyasında Bulunan Göktürk Dönemi Anıt Yapıları”, 16-17, tabl.1-3.

44 Erhan Aydın, “Olon Nuur/Galuut (Moğolistan) Yazıtı Üzerine Notlar, Bengü Beläk”, *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013), 124.

*kurdum.*⁴⁵ Kitabenin ilk belirttiğimiz okunuşunda mezarın Ellig Çor adına yapıldığı anlaşılmaktadır. Bir kişinin adına işaret eden kitabeli örnekler söz konusu yapıların anı-mezar olarak anılmalarını kuvvetlendirmektedir.

G.13.

G.14

- G. 13. Tonyukuk mezar kompleksi, anı-mezar. (Taşağıl-Yılmaz, “Yeni Keşifler Işığında, Moğolistan Coğrafyasında Bulunan Göktürk Dönemi Anıt Yapıları”, 17, tabl.3);
- G. 14. Olon Nuur, Bayanhongor’dan anı-mezar (Aydın, “Olon Nuur / Galuut (Moğolistan) Yazıtı Üzerine Notlar”, 128).

Bayanhongor Aймаğı’ndan bitkisel süslemeli bir eser daha bulunmaktadır.⁴⁶ (G. 2b). Höh Nor’dan rozet yaprakları dışı doğru bakan kalp şekilli bitkisel form ise lotusu anımsatmaktadır (G. 15).⁴⁷ Yukarıda değindiğimiz feniks tasvirli anı-mezarlarda olduğu gibi lotus süslemeler de mezara ait yapılarda bulunarak belki de kişinin ölümsüzlüğünü ve önemini göstermektedir.⁴⁸

45 D. Bayar, R. Munkhtulga ve S. Khurelsukh, “Olon Nurrın Hundiyn Dursal”, *Şinle Uhaanı Akademin Medee* 2 (2008), 108-117, fig.11.

46 İderhangay, *Tyurkskie Ogradki Mongol’skogo Altaya: Sistematzatsiya, Hronologiya i Interpretatsiya*, 284, r. 67.

47 Bkz. Teşekkür kısmı.

48 Yaşar Çoruhlu, “Lotus İkonografisi ve Uygur Sanatında Lotus”, *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1997), 160.

G. 15. Höh Nur, Moğolistan. (Elvin Yıldırım ve Kürşat Yıldırım arşivi).

Sonuç

Anı-mezarların bazen bir kişinin anısına bazen de ölen kişinin küllerini gömmek için yapıldıklarını söyleyebiliriz. Çoğunluğunun Baykal Gölü'nün güneyinde yer aldığı anı-mezarların bazılarının merkezinde sunak olarak ahşap direk ya da taş heykel bulunmaktadır. Gerek kuruluş itibarıyla gerekse taş levhaların üzerlerindeki süslemelerle dörtgen forma sahip anı-mezarlar birtakım sembolik anlamlara da sahiptir. Form olarak kare ya da kareye yakın olan konu dâhilindeki anı mezarlar dört ana yöne ve bununla ilişkili merkezîyetçilik, sonsuzluk ve evren gibi kavramlara işaret etmektedirler. Bunların merkezinde yer alan ahşap sunaklar ya da taş heykeller de ölümsüzlüğün ve dünyanın ekseninin timsali olan dünya ağacının bir yansıması olarak düşünülebilir. Türklerde oldukça köklü bir geçmişi olan bu anlayış örneğinin Okunyeve Kültürü taş heykelleri üzerinde “kare içinde daire” ile gösterilmekte ve sonrasında özellikle Türk- İslam mimarisinde kare planda kubbe tasarımı ile devam etmektedir.

Esas çalışma konusunu oluşturan süslemeli anı-mezar örnekleri, üzerlerindeki tasvirlere göre “İnsan, Kuş ve Geometrik Süslemeli”; “Hayvan Süslemeli”; “Geometrik Süslemeli” ve “Bitkisel Süslemeli” olmak üzere dört ana başlık altında incelenmiştir. Hayvan tasvirleri arasında en çok kuş, feniks, dağ keçisi, geyik ve aslan tasvirleri görülmektedir. Bitkisel süslemelerde sarmal kıvrımlar, lotus, çilek benzeri meyve öne çıkar. Geometrik desenlerde ise eşkenar dörtgen, petek şeklinde olanlar başta gelir.

Sembolik açıdan baktığımızda tüm bu süslemeleri sonsuzluk, yeniden doğuş, asalet, hakimiyet gibi kavramlarla ilişkilendirmek mümkündür. Şamanizmde oldukça sık görülen ve ölen kişinin öteki dünyaya yolculuğunda ona eşlik eden geyik, dağ keçisi, kuş, aslan gibi süslemelerin anı-mezarlar üzerinde tasvir edilmiş olmaları öteki dünyada yaşam ve ölümsüzlük kavramı ile oldukça örtüşmektedir. Ayrıca ele alınan pek çok örnekte karşımıza çıkan lotusun özellikle Budizm'deki önemine, manevi olgunluğa ve saflığa işaret ettiğine dikkat çekmek gerekmektedir. Başka bir deyişle Moğolistan'daki süslemeli anı-mezarlar üzerindeki tasvirler bir yandan Şamanizm bir yandan Budizm etkileri göstermektedir. Konumuzu oluşturan Moğolistan'dan Gök-

türk Dönemi süslemeli anı-mezarları ile ilgili son detay ise üzerlerindeki tasvirlerin bazen ayınsının bazen de benzerlerinin gerek erken devir Türk sanatında gerekse Türk İslam sanatında hemen hemen aynı anlayış yani sembolizm ile karşımıza çıkmasıdır. Başka bir deyişle süslemeli anı-mezarlar işlevsel ve sembolik özelliklerinin yanı sıra gerek erken devir Türk gerekse Türk-İslam sanatında izlenen ikonografik unsurları tekrarlamaları bakımından da önemlidirler

---

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Arşivlerinde bulunan fotoğraf paylaşımlarından dolayı Elvin Yıldırım ve Kürşat Yıldırım'a teşekkürü borç bilirim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgement: I would like to thank Elvin Yıldırım and Kürşat Yıldırım for their photo sharing in their archives.

Kaynakça/References

- Aydın, Erhan. "Olon Nuur / Galuut (Moğolistan) Yazıtı Üzerine Notlar". *Bengü Belâk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2013, 123-130.
- Bayar, D. R. Munkhtulga ve S. Khurelsukh. "Olon Nurrın Hundiyn Dursal", *Şinjeleh Uhaanı Akademini Medee 2* (2008): 108-117.
- Bazılhan, N. *Köne Turik Bitiktastarı Men Eskertişteri (Orhon, Enisey, Talas)*. Almatı: Dayk Press, 2005.
- Cezar, Mustafa. *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 1977.
- Çal, Halit ve Muhammet Görür, "Anonim IV Sembolik Mezar (JL 230 Açması) 2000 Yılı Kazısı". *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*. Ankara: TİKA, 2002, 23-63.
- Çal, Halit. "Orhun Anıtları 2000 Yılı Kazısı: Karakuş Tasvirli Lahit". *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler Kitabı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005, 525-590.
- Çal, Halit. "Türklerde Mezar-Mezar Taşları". *Aile Yazıları/8*. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayınları, 2015, 295-332.
- Çeşmeli, İbrahim. "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller ile İkonografi (M. S. 8. Yüzyıla Kadar)". *Art-Sanat 3* (2015): 45-96. Erişim 22 Mart 2020. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/92914>.
- Çeşmeli, İbrahim. "Kök Türklerde İkonografik Açından Kuş Figürleri". *Art-Sanat 4*, (2015): 67-80. Erişim 18 Aralık 2019. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuarts/issue/8772/109676>.
- Çeşmeli, İbrahim. "Kök Türklerde Cenaze Ritüelleri ve Sanat: Fenghuang", *Ölümünün 50. Yılında Uluslararası M. Fuad Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu (21-22 Kasım 2016) Bildirileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2017, 185-217.
- Çoruhlu, Yaşar. "Uygur Sanatı'nda Lotus". *Türk Dünyası Araştırmaları 61* (1989): 107-127.

- Çoruhlu, Yaşar. "Lotus İkonografisi ve Uygur Sanatında Lotus". *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 1997, 155-168.
- Çoruhlu, Yaşar. "Türk Sanatındaki İnsan Figürlerine Elleri Tutukları Nesnelere Açısından Bir Bakış". *Sanatta Anadolu-Asya İlişkileri: Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2006, 149-168.
- Çoruhlu, Yaşar. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Çoruhlu, Yaşar. *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik Dini Ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi: Proto-Türk Devrinden, MS 14. Yüzyıla Kadar Efsanevi ve Yırtıcı Hayvanların Sembolizmi Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2010.
- de Lacoste, Henri de Bouillane. *Au Pays Sacre des Anciens Turcs / Eski Türklerin Kutsal Ülkesinde*, Çev. Ahmet Soysal ve Ömer Aygün. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Domozhakov, Aias. "Hakas Millî Bölge Etnografyası Müzesi'ndeki Okunuyev Dönemi Taş Heykelleri". Yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019.
- Esin, Emel. "Bağdaş ve Çökmek Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi". *Sanat Tarihi Yıllığı 1969-1970 (1970)*: 231-242.
- Esin, Emel. *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2004.
- Hoppal, Mihaly. *Avrasya'da Şamanlar*, Çev. Bülent Bayram ve H. Şevket Çağatay Çapraz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- İderhangay, Tumur-Oçir. "Tyurkskie Ogradki Mongol'skogo Altaya: Sistemizatsiya, Hronologiya i İnterpretasiya". Doktora tezi, Altay Devlet Üniversitesi, 2017.
- Kardeşlik, Selman. "Vakıflar Müzesi'nde Selçuklu ve Selçuklu Geleneğindeki Halılarda Kozmolojik ve İkonografik Boyut". *Vakıf Restorasyon Yıllığı: Restorasyon, Konservasyon, Arkeoloji, Sanat Yıllığı 2 (2011)*: 73-90.
- Kızlasov, L. R. "O Naznaçenii Drevnetyurkskikh Kamennih İzvayanii, İzobrajajushih Lyudey". *Sovetskaya Arheologiya. 2 (1964)*: 27-39.
- Kubarev, G. V. *Kul'tura Drevnih Tyurok Altaya (po Materialam Pobrebal'nih Pamyatnikov)*. Novosibirsk: İzd. İns. Arheologii i Etnografii Sibirskoe Otdelenie Rossiyskoy Akademii Nauk, 2005.
- Kubarev, G. V. "Ancient Turkic Statues: Epic or Warrior Ancestor?". *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia 1/29 (2007)*: 136-144.
- Mert, Osman. "Öngöt Mezar Külliyesi ve Külliyyede Bulunan Damgalar". *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 36 (2008)*: 281-305.
- Oktay Çerezci, J. Özlem. "Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya Erken Devir Türk Sanatında Runik Yazıtlı/Tamgalı Madeni Kaplar Üzerine Bir Değerlendirme". *I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2018, 220-236.
- Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994.
- Ovçinnikova, B. B. *Tyurkskie Drevnosti Sayano-Altaya v VI-X Vekah*. Sverdlovsk: UrGU, 1990.
- Öney, Gönül. *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992.

- Samaşev, Zaynolla. *Drevnetyurskaya Grafika*. Astana: Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Kazahstan Tyurkskaya Akademiya, 2013.
- Samatuli, Ahmetjan Kaliolla. *Etnografiya Traditsionnogo Voorujeniya Kazahov*, Almatı: Almatı-kitap TOO, 2007.
- Şer, Ya. A. *Kamennie İzvayaniya Semireçya*, Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR, 1966.
- Šmahelová, Lucie. “Kül-Tegin Monument. Turcic Khaganate and Research of the First Czechoslovak- Mongolian Expedition in Khöshöö Tsaidam 1958”. Doktora tezi, Karlova v Praze Üniversitesi, 2014.
- Tadına N. A. ve T.S. Yaiştaev. “Pazırkıskiy Stil’ Simbol’noy Atributiki Respubliki Altay v Kontekste Kartını Mira Alteytsev”. *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, İstoriya* 3/23 (2013): 165-168.
- Taşgıl, Ahmet ve Adil Yılmaz. “Yeni Keşifler Işığında, Moğolistan Coğrafyasında Bulunan Göktürk Dönemi Anıt Yapıları”. *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu (19-20-21 Nisan 2018) Bildiri Kitabı*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Yayınları, 2018, 14-21.
- Ünal, Orçun. “İhe Ashete Yazıtı: Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma Denemesi”. *Bilig* 73 (Bahar 2015): 271-294.
- Voytov, V. E. *Drevnetyurkskiy Panteon i Model’ Mirozdaniya v Kul’ovo-Pominal’nih Pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv.*, Moskva: Gosudarstvenniy Muzeı Vostoka, 1996.
- Yatsenko, S. A. “Mujskoy Kostyum Rannih Tyurkov v Kitayskom İskusstve VI-VII vv.: Obrazi ‘İnih’”. *Stepi Evropı v Epohu Srednevekov’ya (Hazarskoe Vremya)* 7 (2009): 315-342.
- Yılmaz, Anıl. “Bilge Kağan’a Atfedilen Taç ve (Doğu) Gök Türklerin Budizm’e Yaklaşımı”. *Art-Sanat* 11 (Ocak 2019): 393-414. Erişim 18 Mayıs 2020. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuarts/issue/43005/519717>

